

Олександр Юга
Кам'янець-Подільський

СТАВЛЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ ДО РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1648 РОКУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті робиться спроба розкрити ставлення політиків Великого князівства Литовського щодо спочатку козацького повстання 1648 р. на Запорозжі, а в подальшому розгортання на українських землях національно-визвольної боротьби, а також простежити розбіжності в позиціях власне коронної та литовської еліти.

Ключові слова: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, козацька Україна, еліта, «українська проблема».

В статье делается попытка раскрыть отношение политиков Великого княжества Литовского относительно сначала казачьего восстания в 1648 г. на Запорожье, а в дальнейшем развертывание на украинских землях национально-освободительной борьбы, а также проследить расхождения в позициях собственно коронной и литовской элиты.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Великое княжество Литовское, казачья Украина, элита, «украинская проблема».

The article reveals the politicians' attitude of the Grand Duchy of Lithuania to the first Cossacks uprising in 1648 in Zaporizhia, and further deployment of Ukrainian lands into the national liberation struggle, as well as it traces the differences in the positions of the actual Crown and Lithuanian elites.

Key words: Rich Pospolita, the Grand Duchy of Lithuania, Cossack Ukraine, elite, «Ukrainian problem».

Попри вагомі здобутки вітчизняної історичної науки у дослідженні різних аспектів української революції XVII ст., поза увагою дослідників продовжує залишатися ряд проблем, пов'язаних з висвітленням позиції еліти Речі Посполитої, зокрема її литовської частини, у розв'язанні «української проблеми».

Відзначимо, що з початком в 1648 р. козацького повстання на Запорозжі в середовищі еліти Речі Посполитої активізували діяльність прихильники двох напрямів політики щодо повсталих – радикального та

поміркованого, які почали виокремлюватися ще з кінця XVI ст.¹. Прихильники першого відстоювали необхідність силової розправи з повстанцями, а другого – пропонували врегулювання конфлікту шляхом переговорів та незначних поступок. Причому, позиція поміркованої частини коронних політиків станом на початок 1648 р. була зумовлена планами короля Владислава IV підготовки війни проти Туреччини, до якої планувалося залучити козацтво. Відтак, вони не вбачали в лютневому козацькому виступу загрози для Речі Посполитої, пов'язуючи його з підготовкою до чорноморської виправи. Натомість, еліта Великого князівства Литовського не могла пояснювати заворушення козацтва підготовкою до чорноморської виправи, оскільки їй були відомі рішення сейму 1646 р. про заборону підготовки війни проти Туреччини та залучення до неї козацтва. Проте, представники власне литовської політичної еліти нічого не знали про те, що король після 1646 р. не відмовився від задуму «турецької війни» і таємно продовжував працювати над пошуком підтримки козацтва. Зокрема, вперше про це литовський канцлер А. С. Радзивілл дізнався аж в середині травня під час перебування у Варшаві (йому про це розповів Є. Оссолінський)². Відтак, постає питання – як поставилися литовські політики щодо спочатку козацького повстання на Запорозжжі, а в подальшому розгортання на українських землях національно-визвольної боротьби?

В польській історіографії відзначається, що інформацію про вибух козацького повстання у Великому князівстві Литовському сприйняли без особливого занепокоєння. Причому, пояснюється це тим, що до 1648 р. вже відбувалися козацькі заворушення, відтак, події на Запорозжжі не були чимось надзвичайним³. Знову ж таки, на початку червня литовський підканцлер Л. Сапіга отримав інформацію про поразки коронних військ на Жовтих Водах та під Корсунем⁴, яка також була сприйнята, порівняно з Коронаю, спокійно, а перемоги повстанців пояснювалися невдалими діями коронних гетьманів. Як відзначив литовський надвірний маршалок Антоній Ян Тишкевич, «які гетьмани, така справа»⁵. Таке зауважен-

¹ Archiwum domu Radziwillow // Scriptores rerum polonicarum. – Kraków, 1885. – Т. 8. – S. 115; Listy Stanisława Zolkiewskiego. – Kraków, 1868. – S. 74.

² Romański R. Wojny kozackie. – Warszawa: Bellona, 2012. – S. 24–25.

³ Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006. – S. 15; Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центральній Європі. – К., 2000. – S. 182.

⁴ Мицук Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 pp. – К., 2012. – Т. 1 (1648–1649 pp.). – С. 49–50.

⁵ Цит. за: Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania... – S. 182.

ня дозволяє припустити, що литовці відмежовували себе від конфлікту Корони з козацтвом. Попри це виникає запитання, таке пояснення означало визнання представниками литовської еліти доцільності застосування збройного методу вгамування повсталого козацтва чи, навпаки, критику надмірно жорсткої політики Корони щодо козацтва, яка і спричинила повстання? Чи можливо існували ще якісь причини на перший погляд байдужого ставлення литовців до козацького повстання?

Пояснення цього, на наш погляд, необхідно шукати ще в Люблінській унії 1569 р. Справа в тому, що після її укладення українські землі, які входили до складу Великого князівства Литовського, перейшли під владу власне Корони. Відтак, у сприйнятті литовської владної верхівки, разом з ними Корона успадковувала й усі клопоти, пов'язані з питаннями утримання приєднаних територій у належному порядку (покорі). Скажімо, укладення Б. Хмельницьким навесні союзницького договору з Кримським ханством також не викликало занепокоєння в Литві, адже впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. литовці вважали, що забезпечення південного кордону від татарських набігів було завданням власне коронного війська⁶. Наприкінці XVI ст. окремі литовські сеймики не погоджувалися на сплату Литвою татарам упоминків, аргументуючи свій спротив тим, що від 1569 р. це був обов'язок Корони⁷.

Таким чином, допоки козацьке повстання не стосувалося безпосередньо теренів Великого князівства Литовського, доти його політична еліта не переймалася необхідністю його придушення. Навіть якщо б таке бажання з'явилося, воно не мало шансів на практичну реалізацію, адже Литва не мала у розпорядженні власного постійного війська – в разі необхідності ведення воєнних дій на підставі рішень сейму або віленської конвокації щоразу створювалася нова армія, яка в мирний час розпускалася⁸. Проте, впродовж перебігу весною козацького повстання сейм у Речі Посполитій не скликався, відтак рішення про формування литовського війська не могло бути прийняте, хоча, з позиції литовської еліти воно поки що було й не потрібне.

Натомість, відомість про смерть 20 травня короля викликала загальну тривогу. В даному випадку литовська еліта побоювалася, що важким становищем Речі Посполитої в період безкоролів'я можуть скористатися

⁶ *Biernacki W.* Op. cit. – S. 45.

⁷ *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. – Warszawa, 1995. – S. 91.

⁸ *Wisner H.* Wojsko litewskie pierwszej połowy XVII wieku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – T. XIX. – Cz. 1. – S. 69; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – S. 45–46.

Швеція та Московська держава, розпочавши наступ на литовські землі⁹. Так, ще в день смерті короля Я. Радзивілл в листі до смоленського воєводи Єжи Кароля Глебовича вказував на необхідність готуватися до оборони, оскільки «сусід (Московська держава – *О. Ю.*) не пропустить тієї okazji (смерті короля – *О. Ю.*)»¹⁰. Відтак, литовський польний гетьман звернувся до сенаторів з проханням надати дозвіл на формування необхідного війська¹¹. Тобто, як тільки но з'явилася потенційна загроза для Литви, представники її еліти відразу активізувалися. І це було цілком зрозуміло, адже якщо вгамування повсталого козацтва було проблемою Корони, то питання гарантування безпеки з боку Московської держави перебували уже в компетенції власне Великого князівства Литовського. Проте, як бачимо, необхідність мобілізації військових сил зумовлювалася не розгортанням повстання на українських землях, а можливою небезпекою з боку Швеції та Москви. Чим пояснюється така нейтральність представників литовської еліти щодо українських подій? Чи можна тут задовольнитися, в якості причини такого стану справ, лише територіальною віддаленістю козацької України? Як відзначають дослідники, Литва в плані можливості втручання в українські справи, зокрема підтримки коронних військ, була нейтралізована діяльністю Б. Хмельницького, спрямованою на розгортання на теренах князівства внутрішніх «хлопських бунтів»¹². Водночас зауважується, що литовський фронт мав для українського гетьмана другорядне значення, більше того, він прагнув уникнути конфлікту з Литвою. Натомість основна мета «козацьких диверсійних акцій» полягала в тому, щоб, створивши атмосферу загрози для Литви, не допустити її військового втручання на українські терени й унеможливити співпрацю з Короною¹³. Таку думку поділяють і сучасні українські дослідники¹⁴.

З іншої сторони, представники литовської еліти, зокрема гетьман Я. Кішка та польний гетьман Я. Радзивілл самі не поспішали з мобілізацією – це залежало від конкретних дій з боку Московської держави. Тим

⁹ *Radziwill A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647 – 1656.* – Warszawa, 1980. – Т. 3. – С. 77.

¹⁰ *Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania...* – С. 183.

¹¹ *Radziwill A. S. Pamiętnik...* – Т. 3. – С. 96–97; *Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612–1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski.* – Warszawa, 2000. – С. 91–96.

¹² *Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.* – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 51.

¹³ *Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655 // Rocznik Białostocki.* – 1976. – Т. XIII. – С. 66.

¹⁴ *Степанков В. Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 pp.) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. 1. – С. 89–96.

більше не йшлося про допомогу коронному війську у придушенні козацького повстання, що було зумовлено проблемою підпорядкування військових сил Польсько-Литовської держави. Справа в тому, що згідно конституції 1589 р. «Про гетьманську владу» у випадку необхідності співпраці між коронними і литовськими військами, керівництво ними мало зосереджуватися у руках литовського гетьмана. Оскільки великий литовський гетьман Януш Кішка, будучи на той час хворим, практично усунувся від військових справ, Я. Радзивіл сподівався, що керівництво об'єднаним військом перейде до нього¹⁵. Тим часом коронним урядом у червні (під час варшавської наради сенаторів з канцлером) було прийнято рішення про обрання для керівництва військовими силами Речі Посполитої трьох регіментарів, які повинні були перебрати на себе повноваження коронних гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, котрі перебували в полоні. Водночас литовське військо за розпорядженням уряду мало вирушити в Україну¹⁶.

Проте, оскільки сподівання Я. Радзивілла не справдилися, він заборонив литовським жовнірам переходити під командування призначених коронних регіментарів¹⁷, що послаблювало військовий потенціал Речі Посполитої. Його невдоволення можна зрозуміти, адже навіть у випадку скликання посполитого рушення, яким повинен був розпоряджатися король, у випадку Литви монарх реально не керував ним (хіба що особисто перебував в обозі). Насправді фактичним керівником був литовський гетьман, а в разі його відсутності з різних причин (зокрема хвороби) – литовський польний гетьман¹⁸. У випадку ж літа 1648 р. навіть за відсутності в державі короля, перебування в полоні коронних керманичів війська та хвороби литовського гетьмана Я. Кішки, Я. Радзивілла обійшли увагою. Князь О. Сангушко в листі від 21 червня до литовського підканцлера К. Л. Сапіги з приводу вищеописаних подій відзначає: «замість двох втрачених гетьманів нам дано трьох, оминувши панів гетьманів Великого князівства Литовського, котрих у разі відсутності коронних вождів вживали проти ворогів Корони для початку і завершення воєн»¹⁹. Водночас автор листа висловлював побажання, «щоб литовський народ (в особі його державних керівників – О. Ю.) був інакше трактований у примаса

¹⁵ *Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego...* – S. 16.

¹⁶ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – 2-е вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – С. 113–114.

¹⁷ *Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego...* – S. 16–17; *Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce.* – Kraków, 1989. – S. 66.

¹⁸ *Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego...* – S. 47.

¹⁹ *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 64.

королівства..., бо якщо коронні є одним тілом (державним) з Великим князівством Литовським, то шкода було б забувати про праву руку і при-
нижувати вождів В. кн. Литовського»²⁰.

Щодо «одного державного тіла» Речі Посполитої вважаємо, що не варто ідеалізувати політичних відносин між власне Великим князівством Литовським та Короною, адже не слід забувати, що в 1569 р. тогочасна литовська еліта пішла на об'єднання з Короною не від доброго життя, а під тиском обставин – відчуваючи власну беззахисність перед Московською державою. Мали місце і територіальні суперечності, адже правляча литовська еліта в другій половині XVI ст. неодноразово піднімала питання повернення до складу князівства Волині та Київщини²¹. Загалом, після 1569 р. Литва та її керманичі намагалися відстоювати політичну рівноправність з Короною²². Відтак, після смерті в травні 1648 р. короля Я. Радзивілл основні зусилля спрямував на зміцнення політичних позицій Литви в цілому та власних зокрема. Українські ж події (допоки вони напряду не зачіпали Литви) його цікавили в контексті їх впливу на послаблення позицій власне Корони, особливо з початком безкоролів'я, та намаганнями зосередити владу на теренах князівства у власних руках. Тим більше, що через хворобу литовський гетьман Я. Кішка не брав активної участі в політичному житті. Як відзначають окремі польські дослідники, Я. Радзивілл намагався будь-що добитися скликання віленської конвокації (генеральний литовський з'їзд, який був скасований Люблінською унією), що збільшувало б політичну самостійність Литви, а відповідно і вплив самого гетьмана. Назване зібрання навіть мало повноваження звертатися від імені князівства до сусідніх держав²³. Водночас в середовищі литовської еліти не було єдності щодо необхідності скликання конвокації – Сапіги негативно ставилися до цього, оскільки непокоїлися, що в умовах безкоролів'я це могло збільшити політичний вплив Я. Радзивілла²⁴.

Таким чином, до літа політична еліта Великого князівства Литовського практично відмежувалася від подій на українських землях. В джерелах простежується занепокоєння лише мобілізаційними заходами Москов-

²⁰ Там само. – С. 65.

²¹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa: Neriton, 2006. – S. 258–259.

²² Błaszczak G. Współczesne spojrzenie na stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1795 // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota? – Toruń, 2007. – S. 85, 91.

²³ Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania... – S. 183.

²⁴ Op. cit. – S. 185.

ської держави та сумніви щодо намірів Швеції²⁵, натомість даних, які б засвідчували стурбованість чисельністю повсталого козацтва не має.

З кінця червня ситуація змінюється. Це було спричинено насамперед діями козацького полковника П. Головацького, який зі сторони Чернігівського воєводства перейшов кордон Великого князівства Литовського і захопив Бихів²⁶. Литва безпосередньо зіткнулася з «бунтівним козацтвом», до якого почало приєднуватися місцеве населення²⁷. Саме з цього часу, як засвідчують джерела, литовці починають перейматися “повстанням всієї України”²⁸. Водночас, простежується розуміння литовською шляхтою зв’язку дій козацтва з заворушеннями місцевого поспільства. Так, за словами шляхтича Владислава Єжі Халецького, які стосувалися подій початку липня, “не тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут (в Литві – *О. Ю.*) скрізь закликають добровольців на війну, посилають універсали, бунтують селянство”²⁹. Отже, литовці безпосередньо відчували небезпеку з боку повсталого козацтва, а відтак почали уважніше придивлятися до його дій. Характерно, що литовська шляхта не сподівалася такого розвитку подій «аж в цих краях, котрі вважали досить спокійними»³⁰. Необхідно зауважити, що оскільки постійної армії у Литві не було, то придушення заворушень на теренах князівства стало справою приватних хоругв тих магнатів, яким безпосередньо загрожували повстанські загони³¹.

Не вдаючись до характеристики перебігу військових сутичок литовців з козацтвом та власним повсталим поспільством відзначимо, що розмах національно-визвольної боротьби на теренах козацької України влітку почав викликати у литовської еліти відчуття стурбованості за долю всієї Речі Посполитої (справа підвищення політичної ваги князівства в структурі державного організму Речі Посполитої в умовах розгортання повстань на литовських теренах починає відходити на другий план). Проте, вважаємо, що недостатньо пояснювати посилення інтересу литовців до українських подій лише заходами Б. Хмельницького щодо організації повстань на теренах князівства. Тим більше, що гетьман робив це вкрай обережно, щоб не викликати різкого невдоволення владних кіл Литви й не налаштовувати їх проти козацької України. Відтак припускаємо, що були й інші причини. Зокрема цілком можливо, що ще після смерті ко-

²⁵ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik...* – Т. 3. – С. 77.

²⁶ *Степанков В.* Велике князівство Литовське... – С. 90; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – С. 18.

²⁷ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik...* – Т. 3. – С. 83.

²⁸ *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 77.

²⁹ Там само. – С. 79.

³⁰ Там само.

³¹ *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – С. 20–21.

роля, під час спільних з коронними урядовцями нарад наприкінці травня, присутні на них литовські політики³² могли дізнатися про результати весняних переговорів з Б. Хмельницьким, зокрема про наміри гетьмана «створити нове князівство», а Київ проголосити «своєю столицею», про що до Варшави повідомляв брацлавський воєвода А. Кисіль³³. Відтак, коли наприкінці червня Литва безпосередньо зіткнулася з козацькими загонами Б. Хмельницького, знаючи від коронних політиків про його задуми, її еліту це не могло не стурбувати. Адже у випадку успішної реалізації планів українського гетьмана, ситуацією могла скористатися Московська держава, здійснивши наступ на литовські землі. У сприйнятті литовських політиків ситуація для втручання Москви дійсно виглядала сприятливою: Корона послаблена в результаті травневих поразок, завданих повсталим козацтвом, а Литва була паралізована повстаннями поспільства. Відзначимо, що такі побоювання були аж ніяк не безпідставні, адже вже на початку червня Б. Хмельницький закликав царя Олексія Михайловича здійснити наступ на Річ Посполиту³⁴. В разі реалізації такого сценарію удар на себе прийняла б саме Литва.

Отже, порушена проблема ставлення еліти Великого князівства Литовського до розгортання національно-визвольної боротьби на теренах козацької України в 1648 р., особливо в його першій половині, не знайшла розв'язання в українській історіографії, що засвідчує необхідність її подальшого глибокого наукового аналізу. Як видно з вищевикладеного матеріалу, до кінця червня 1648 р. правляча верхівка Литви не переймалася українськими подіями, аж поки їх вплив не проявив себе на теренах князівства у вигляді повстань поспільства. Водночас, не дуже віриться, що за тривалий період з лютого до кінця червня перебіг подій на українських землях, підконтрольних Короні, не знаходив жодних відгуків у представників власне литовської еліти. Сподіваємося, пошук нових джерел допоможе глибше розкрити дану проблему.

³² Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania... – S. 183.

³³ ВУсР. – Т. II. – С. 28.

³⁴ ВУсР. – Т. II. – С. 32–33.

**The attitude of the Lithuanian elite to deploying
of the national liberation struggle in Ukraine in the first part of 1648:
formulation of the problem**

This research work appears primarily to deal with the Lithuanian elite's attitude to Cossack uprising in the beginning of 1648. In particular it is noted that unlike the crown politicians who explained Cossacks' continuous preparation as the Black Sea campaign, the elite of the Grand Duchy of Lithuania could not thus explain the actions of Cossacks, as they knew the decision of the Seim (Parliament) in 1646 banning the preparation to the war against Turkey and the Cossacks' involvement in it. However, representatives of the Lithuanian political elite actually did not know that the King after 1646 did not abandon the plan «Turkish war» and secretly continued to work hard to find the support of Cossacks.

The Grand Duchy of Lithuania did not take much concern regarding to the information about explosion of Cossacks' rebellion, the explanation for this perception, in author's opinion, should be traced back in the Union of Lublin in 1569. According to its conclusion Ukrainian lands being the part of the Grand Duchy of Lithuania came actually under the rule of The Crown. Therefore, the perception of the Lithuanian ruling elite was the following within inherited lands The Crown had the hassle associated with maintenance issues to keep territories in the correct order (obedience). Thus political elite did not care a necessity of their suppression until the Cossacks' uprisings did not apply directly to the territories of the Grand Duchy of Lithuania. Moreover, after the King's death in May 1648, Lithuanian political elite were interested in Ukrainian events in the context of their impact on the weakening of The Crown of its own; they attempted to concentrate the power in the territory principality within their own hands.

Since late June the situation had changed, as Lithuania directly confronted with the «rebellious Cossacks», they began to join the local population. It was the very time, as sources confirm, when Lithuanians began to worry about «rebellion all over Ukraine».